

УДК 811.161.2'38'06

DOI 10.31494/2412-933X-2018-1-5-24-30

Пашинська Л. М.,

кандидат філологічних наук, доцент,
Київський національний лінгвістичний університет,
ludmila_7171@ukr.net

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОФРАЗЕМІКИ

Анотація

Стаття присвячена напрямам дослідження фразеологічних інновацій у сучасному мовознавстві. Виділяються основні фактори розвитку досліджуваного рівня мовної підсистеми.

Ключові слова: фразеологія, неофразеологія, фразеологічні інновації, неологізми, трансформації.

Summary

The article is devoted to the researches of phraseological innovations in modern linguistics. The main factors of development of the studied level of the language subsystem are singled out.

Key words: phraseology, neo-phraseology, phraseological innovations, neologisms, transformations.

Наукові студії, зорієнтовані на процеси збагачення фразеологічних одиниць (ФО) української мови у вітчизняному мовознавстві значно активізувалися. Найбільше праць присвячено діалектній (ареальній) фразеології – важливому джерелу поповнення як загальнонародної, так і літературної мови (М. Демський, В. Ужченко, В. Чабаненко, А. Івченко, Д. Ужченко та ін.). У кінці ХХ – на початку ХХІ століть інтенсифікувалися дослідження динаміки і джерел української фразеології, передусім літературної мови (А. Смерчко, А. Григораш, Н. Скиба, М. Навальна, Л. Завгородня, О. Семенюк, О. Стишов, Н. Арват, Т. Космеда, О. Важеніна, А. Коваль, Н. Кочукова, О. Калякіна та ін.). У зарубіжній лінгвістиці названі проблеми студіювали Ю. Гвоздарьов, В. Архангельський, В. Мокієнко, І. Сєрикова, В. Рагавцов, І. Ковчик, М. Москвіна, Т. Малинські, А. Пстига, О. Єрмакова та ін.

Фразеологічний рівень мови відзначається найбільшою динамікою розвитку і характеризується інтенсивними процесами модифікації. Такі зміни відбуваються внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх чинників. Професійна і соціальна діяльність людей, реалії та факти багатогранного життя, поява нових суспільних прошарків, їхні інтереси, навколишній світ – усе це спонукає народ, який був і залишається основним джерелом збагачення мови, до утворення нових мовних одиниць, до збагачення колоритного арсеналу мовних засобів. Поява нових понять, реалій і явищ, що потребують найменування, необхідність оновити старі вислови, які втратили колишню виразність, постійна потреба людей в образних

висловах, що надають мові експресивності, – саме цими факторами зумовлюється безперервність процесу оновлення фразеології.

У своїй монографії “Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки” Т. Космеда слушно зауважує, що кінець ХХ століття, насичений значною кількістю подій у сферах політики, економіки, культури тощо, відзначається появою нових фразем, які використовуються для номінації суспільно-політичних і соціально-побутових реалій дійсності. Людина, будучи суб’єктом мовленнєвої творчості, у процесі суспільно-історичного освоєння навколишнього світу збирає інформацію, пізнає й оцінює предмети, явища, ознаки, ситуації, дає їм імена і таким чином формує нові поняття. Значні зміни у фразеологічному складі будь-якої мови відбуваються внаслідок взаємодії мовних і позамовних чинників саме на зламі епох. Такими періодами номінативної активності, а саме появи ФО із яскраво вираженою семантикою соціальної оцінки, стали: 1) 20-і роки ХХ ст. (червоні комісари, біла гвардія); 2) період Другої світової війни та післявоєнні роки (викликати вогонь на себе, День Перемоги); 3) 60-80-і роки ХХ ст. (нове мислення); 4) 1990-і роки – посткомуністичний період (новий українець, силові міністри, валютний коридор тощо) [4, 230-234].

Мова публіцистики повоєнного періоду, особливо 1970-х років, відзначалася надміром пишномовних зворотів, засиллям одноманітної офіційної фразеології. У публікаціях 1980-х років майже не використовувалися фразеологізми у висвітленні політичної ситуації в країні та за її межами, бо на ті часи першозавданням ЗМІ було подання й справжнє вихваляння роботи з’їздів партії, інформування про нібито значні успіхи у сферах економіки, народному господарстві тощо. В сучасних же публікаціях посилюється критичний погляд на діяльність різних гілок владних структур, що й зумовило активізацію лексико-фразеологічних одиниць негативно-оцінного змісту.

Проведені спостереження над українською фразеологічною системою кінця ХХ – початку ХХІ століть дають підстави виділити основні фактори розвитку досліджуваного рівня мовної підсистеми. Серед позамовних чинників визначальними залишаються такі: 1) процес демократизації всіх галузей суспільного життя української спільноти, розквіт, інтенсивний розвиток науки, техніки, туризму, культури, зміна мовних смаків, який характеризується активним проникненням у тканину літературної мови як розмовно-побутових, так і сленгових фразеологізованих одиниць. У результаті маємо широку дифузю жаргонів у різні друковані тексти, що раніше було неприпустимим; 2) набуття українською мовою статусу державної, з чим пов’язане зростання соціолінгвістичних досліджень, і розширення сфер її функціонування – державно-управлінська, громадська, культурна; 3) істотне послаблення цензури й самоцензури, що дало змогу вільно висловлювати свої погляди й думки через радіо, телебачення, газети,

журнали, Інтернет; 4) зміни в соціальній структурі українського суспільства зокрема, соціальне розшарування, що стимулює формування і функціонування соціолектів, які зумовлюють зміни в мові і впливають на еволюцію загальнолітературних норм; 5) мода на нові слова і словосполучення та активізація пошуків нових засобів висловлення, які зумовлюють постійну появу неологічних фразем і лексем; 6) інтенсифікація пошуків нових емоційно-експресивних, образних, дотепних і влучних засобів вираження на тлі раціонального стандарту і штампів засвідчує передусім їх соціально комунікативний характер. Інноваційні лексеми і фраземи виступають не лише засобами інформаційного впливу на інтелектуальне сприйняття читача, слухача або глядача, на його емоції, психіку, але й покликані формувати його світоглядну і громадянську позиції [11, 75].

Однак позамовні чинники безпосередньо залежать від внутрішньомовних, оскільки без суспільної мовної практики важко уявити живу мову, а без лінгвальних законів, якими послуговуються мовці, її функціонування неможливе. Серед внутрішньомовних чинників впливу на розвиток фразеологічної системи сучасної української мови варто виділити: (1) системність мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; (2) тенденцію до ускладнення, увиразнення, урізноманітнення мовної структури; (3) переважання більш експресивних мовних форм тощо.

Мовні й позамовні чинники діють у будь-якій мові не окремо, а в тісній взаємодії і взаємозумовленості. На цьому постійно наголошують як українські дослідники (Л. Булаховський, Ю. Шевельов, О. Мельничук, В. Русанівський, С. Семчинський, В. Коломієць, Л. Паламарчук, В. Німчук, О. Муромцева, О. Тараненко та ін.), так і зарубіжні (Е. Косеріу, Ю. Сорокін, Д. Шмельов та ін.).

Серед вагомих праць студійованих нами проблем неофразеології можна назвати наукові доробки Є. Добридневої, С. Денисової, А. Григораш та ін. Вагомим внеском у вивчення інноваційних фразеологізмів є дисертація А. Смерчка "Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу (на матеріалі української та російської мов)". Автор праці порушує проблему специфіки й особливостей фразеотворення кінця ХХ ст., називає основні процеси, із якими пов'язані фразеологічні неологізми найновішого часу, а саме: широке використання зарубіжної публіцистичної і соціологічної термінології (залізна завіса, холодна війна, кошик абсорбції), виникнення плеоназмів унаслідок використання іншомовних лексем (девальвація грошей, альтернативні вибори), поява фразеологічних інновацій, що включають повністю або частково до свого складу іншомовні елементи (хто є who/ху, акція протесту). Дослідник представив тематичну (ідеографічну) класифікацію фразеологічних інновацій, визначив основні сфери й типи їх творення, словникову організацію [10].

Сучасні неофраземи формуються в основному шляхом метафоричного переосмислення вільних сполучень слів, перефразування,

екстраполяції, фразеологічної інтеграції, аналогії тощо. Саме такими образно-номінативними способами передається предметно-поняттєвий зміст фразем триматися на плаву, наводити мости, навішувати ярлики, шокова терапія, холодний душ, вищі ешелони влади, у коридорах влади, відмивання грошей, тіньова економіка тощо. Так, наприклад, у словосполученні смажені факти, що виникло у журналістському колі, можливість об'єднання двох лексем у єдине ціле з оцінно-кваліфікаційним значенням зумовлена семою прикметника смажений – “готовий до вживання і не потребує подальшої обробки (приготування)” [9, 392], який побуджує що-небудь (первинно – апетит, пізніше на його основі розвинулося переносне значення – “інтерес”, “увага”). Таке тлумачення стало підставою для узагальнено-характерологічного значення всього звороту – “щось готове для повідомлення, щось пікантне, сенсаційне”, “пікантні, сенсаційні факти, хоч, можливо, не цілком правдиві”.

У результаті аналізу зібраного матеріалу виокремлюємо такі сфери творення ФН: телебачення, радіо, преса, Інтернет, а також побутове мовлення. Щодо мовлення преси, то в останній час спостерігається її суттєвий вплив на інші сфери комунікації.

Фразеологічні інновації є результатом мовотворчої діяльності людини. Такий вид діяльності спрямований на об'єктивне чи суб'єктивне відбиття дійсності у визначених мовних знаках, що висловлюють певне поняття чи асоціативно-художні, часом ірреальні, уявлення про світ. Вченими доведено, що навколишній світ людина пізнає і логічно, і образно. І ці форми пізнання знаходять відображення у словах, фраземах, прислів'ях. Саме у фразеотворенні найбільш яскраво виявляється мовна творчість людини (індивідуума і соціума).

Інтенсивний розвиток фразеології на рубежі століть поставив перед ученими завдання: визначитися з критеріями, за якими той чи інший словесний комплекс можна вважати фразеологічним неологізмом. Є. Добриденєва здійснила спробу кваліфікувати сполучення слів як новостворений фразеологізм (за термінологією автора, “фразеологічний новотвір”) і визначила найсуттєвішими такі ознаки: цілісність семантики, її метафоричність, відтворюваність, незалежність від контексту та нефіксованість словниками [1, 83]. Актуальним є міркування В. Мокієнка про необхідність чіткого визначення в обсязі поняття фразеологічний неологізм. Беручи до уваги загальнолінгвістичне тлумачення поняття неологізму, вчений підкреслює специфічність (і необхідність зважати на це) такого мовного знака як фразеологізм у порівнянні з лексичною одиницею. Якщо для більшості лексичних неологізмів характерним є семантичне тяжіння до попередньо не відображених у мові номінативних сфер (звідси значна кількість термінологічних лексем на зразок дельфінарій, кетчуп, екосфера, костробетон, сонар і т.ін.), то для фразеологічної неології легко відзначити перевагу вже номінованих семантичних полів, які вимагають у

мовленні нової експресії, пор.: ще не вечір, тримати на якорі, горіти синім вогнем і т.ін. [5]. Таким чином, можна підсумувати, що при загальній орієнтації на позначення нового (в широкому розумінні) лексична і фразеологічна неологіка відрізняються масштабами номінованих явищ. Лексика охоплює практично всі типи номінації (як денотативну, так і конотативну), фразеологія – лише конотативну, зі значною перевагою в бік антропоморфних семантичних полів. Однак, по-різному позначаючи різні об'єкти дійсності, лексичні і фразеологічні неологізми при цьому гармонійно й у повному обсязі виконують головну функцію неологіки – характеризувати новий світ у нових соціальних умовах.

Одним із основних засобів актуалізації неофразеологізмів є їх дефразеологізація, за якої компоненти нечленованого стійкого сполучення знову набувають початкового, буквального смислу. Дефразеологізація – один із найпоширеніших засобів утворення фразеологічних каламбурів.

У новій постперебудовній фразеології найбільш помітні утворення у сфері економіки й торгівлі, де різкі зміни відношень вимагають нових термінів, позначень (адресна допомога, бартерні операції, тіньові гроші, дерев'яна валюта і т.ін.). Значна частина нової фразеології пов'язана з внутрішньо- і зовнішньополітичною діяльністю, новим державно-адміністративним устроєм, боротьбою партій, парламентською практикою (четверта влада, зустріч без краваток, партія влади, силові структури, вертикаль влади, європейський дім і т.ін.). Особливостями сучасної фразеології, що накладають значний відбиток на її функціонування в мовленні, є такі: 1) “нова” фразеологія, яка часто як шаблон, модель використовує “стару”, що активно вживалася раніше (толерантна політика, політична стабільність); 2) на поширення й засвоєння фразеологізмів значно впливають ЗМІ, які часом її самі й створюють; 3) ряд ФО тісно пов'язаний із певними політичними діячами – творцями “крилатих виразів” (хто є ху, процес пішов, маємо те, що маємо); 4) частина стійких словосполучень увійшла в розмовне мовлення з жаргону (навести шелесту (шороху), забити стрілку) [8].

Неофраземи найновішого часу пов'язані з такими процесами: 1) загальне прагнення до вербального оновлення фіксованих виразів: змінюється форма багатьох традиційних зворотів (вирази владні органи, владні структури замість звичних органи влади, структури влади); відбувається синонімічна заміна одного з компонентів стійкої одиниці; 2) виникнення фіксованих виразів, що включають до свого складу (повністю або частково) іншомовні елементи (пріоритетні напрями, лібералізація цін); 3) побудова своєрідних систем та ієрархій: тіньова економіка, тіньовий бізнес; 4) творення фіксованих виразів за моделлю, під якою розуміємо структурно-семантичний інваріант мовних стереотипів, що схематично віддзеркалюють відносну стабільність їхньої форми й семантики: війна законів зі значенням “боротьба, ворожі

стосунки між кимсь або чимсь”; нові українці, де семантичною базою лексеми “нові” є “ті, які успішно пристосувалися до нових соціально-економічних умов і забезпечили міцне матеріальне становище більш чи менш законним шляхом”; 5) переосмислення мовних стереотипів попередніх періодів: зайві люди, слуги народу, сумні часи [3, 199–200].

Вагомим внеском у вивченні неофразеологізмів стала праця В. Мокієнка “Нова російська фразеологія” [7]. У праці порушено такі актуальні питання сучасної фразеологічної науки: фразеологічна неологія як лінгвістичне явище, ономасіологічні доміанти неофразеології і сфери функціонування ФН, джерела фразеологічної неології, лексикографічні проблеми неофразеології.

Лексика і фразеологія стають основними репрезентантами процесів неологізації, хоч адекватне вивчення фразеологічної неології на широкому слов'янському ареалі неможливе без достатньої матеріальної бази. Теоретично ж навіть основне поняття неологізму постійно заперечується, змінюється й корегується, що позначається як на обсязі, так і на якості відповідного матеріалу та його обробці.

Безумовно, фонд фразеологічних неологізмів поповнюється й традиційними шляхами: переосмисленням термінів, розгортанням метафор, запозиченням готових образів і структур, включенням просторічних, жаргонних, діалектних елементів [7, XXI–XXII]. На сучасному етапі актуальною є постійна фіксація і найповніший лексикографічний опис ФН. Потреба в такому описі породжує особливу галузь неології – неографію, тобто “лексикографічне моделювання мовних інновацій, неологічну лексикографію”. Поняття неологізму – хронологічна умовність, тому процес неологізації є постійним циклічним рухом від архаїзації лексем до їх актуалізації (“відродження” чи переорієнтації) [2, 61–62]. Таке розуміння неографії виправдано переноситься і на фразеологію.

Лексико-фразеологічні інновації з'являються у ряді традиційних неогенних сфер (у політиці й ідеології, фінансовій сфері, виробництві, культурі, науці, мистецтві, спорті та ін.) під впливом кількох факторів, серед яких найбільш значущими виступають закон економії, закон аналогії, закон диференціації, а також тенденція до експресивності у вираженні мовних значень. Основними способами поповнення номінативних засобів мови виступають: 1) деривація (семантична, транспозиційна, структурна); 2) запозичення – як зовнішні (з інших мов), так і внутрішні (з літературних форм мови – активізація пасивного запасу, із нелітературних форм – жаргонів, просторіччя, діалектів) [6, 5–6].

Ряд праць присвячено фразеологічним трансформаціям (модифікаціям) та варіантам (Н. Кочукова, О. Важеніна, О. Тодор, О. Калякіна, Н. Скиба, А. Григораш, Т. Свердан, Ж. Колоїз, Ю. Прадід, О. Сербенська та ін.). Унаслідок трансформації утворюються нові словосполучення переважно okazіонального характеру. Лише поодинокі

з них переходять до стійких сполучень слів загального вжитку. Трансформація значною мірою руйнує структурно-семантичну монолітність усталеного словосполучення й створює якісно новий її тип.

Отже, вивчення фразеологічних інновацій у мові ЗМІ кінця ХХ – початку ХХІ століття продовжує бути актуальним у сучасному українському та зарубіжному мовознавстві. ФО, особливо нові, у більшості слугують не позначенням нових явищ дійсності, а їх оцінною характеристикою. Вони функціонують як вторинні номінації, що вносять у контекст свій компонент оцінки й емоційності, стають засобом іронії, пародії, діалогізації публіцистичного тексту, посилюючи впливовий ефект його сприйняття. Процес демократизації, охопивши різні сторони життя України, найяскравіше відбився саме в мові ЗМІ, а неофразеологізми стали найвиразнішим її засобом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Добрыднева Е. А. К вопросу о квалификации фразеологических новообразований / Е. А. Добрыднева // Семантическая структура слова и высказывания : межвуз. сб. науч. тр. – М. : МПУ, 1993. – С. 79–84.
2. Дубичинский В. В. Основные принципы неографии / В. В. Дубичинский // “Słowa, słowa, słowa” ... w komunikacji językowej / pod red. Marceliny Grabskiej. – Gdańsk, 2000. – С. 61–68.
3. Завгородня Л. В. Природа стереотипу та стереотипні інновації у публіцистиці / Л. В. Завгородня // Семантика мови і тексту : зб. ст. VI Міжнар. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 197–201.
4. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2000. – 350 с.
5. Мокиенко В. М. Лексические и фразеологические неологизмы: общее и различное [Електронний ресурс] / В. М. Мокиенко. – Режим доступу : www.neolexiling.narod.ru/Material/Konferenc/6.htm#28
6. Москвина М. О. Лексико-фразеологические инновации в публицистике конца ХХ – начала ХХІ века : семантика, стилистика, прагматика : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / М. А. Москвина. – Волгоград, 2008. – 26 с.
7. Новая русская фразеология : словарные материалы / [сост. В. М. Мокиенко]. – Opole, 2003. – 168 с.
8. Семенюк О. А. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте / О. А. Семенюк. – Кировоград, 2001. – 368 с.
9. Словник української мови : в 11-ти т. / [ред.-упоряд. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
10. Смерчко А. А. Фразеологічні інновації як відображення сприйняття світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / А. А. Смерчко. – К., 1997. – 22 с.
11. Стишов О. А. Джерела поповнення фразеології сучасної української мови / О. А. Стишов // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – № 2 (3). – С. 75–82.

Стаття надійшла до редакції 18 листопада 2017 року